

NIEUWSBRIEF

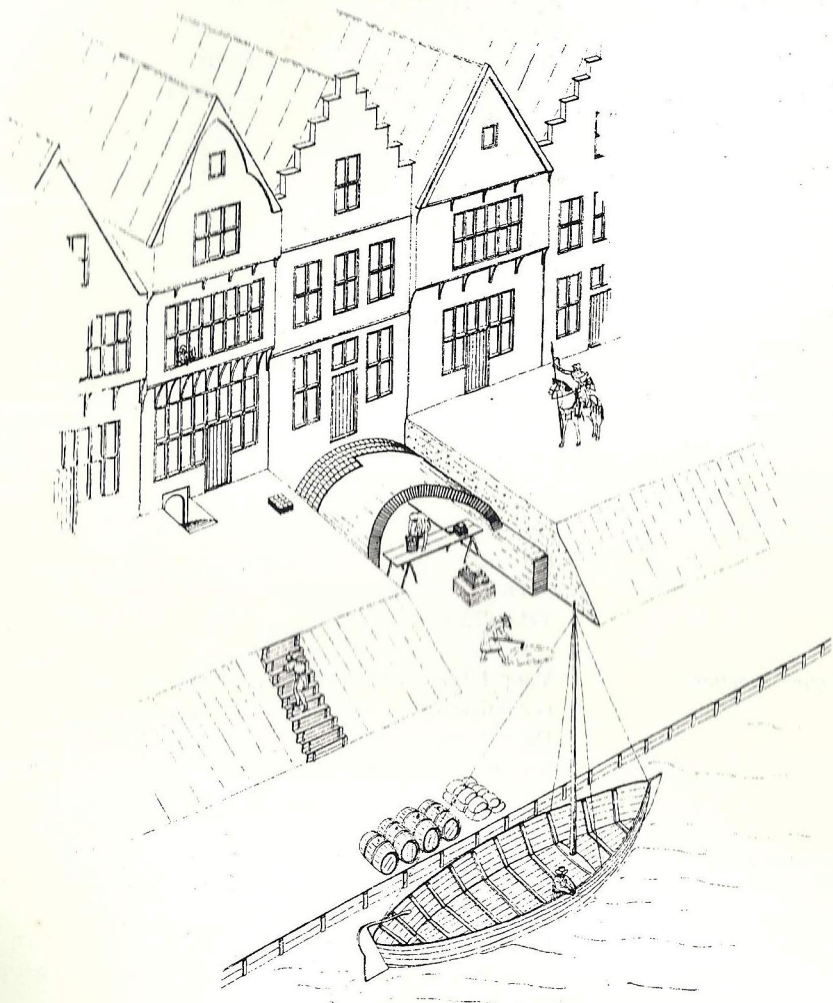
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nummer 21

December 1997

Van het bestuur

Sinds in juli van dit jaar onze 20ste Nieuwsbrief verscheen, waarin ons beleidsplan voor de periode 1997-2001 werd gepubliceerd, lijkt het er een beetje op alsof bouwhistorisch Nederland in zekere zin tot rust is gekomen, aan het werk is en de verdere ontwikkelingen in monumentenland wat afwachting gade slaat. Toch valt er wel het een en ander te melden. Niet op 20 juni, zoals in onze vorige Nieuwsbrief stond, doch op 23 juli j.l. werd weer met RdMz-directeur Asselbergs, terzijde gestaan door Dirk de Vries, van gedachten gewisseld. Sprekend over de herinventarisatie van het rijksmonumentenregister - een onderwerp, dat de SBN na aan het hart ligt - merkte de heer Asselbergs op er geen voorstander van te zijn dat van rijkswegen beschermde monumenten, die "even weggeweest waren", anders dan sommige bepleiten, van het register zouden moeten worden afgevoerd. De heer Asselbergs wees erop, dat het bij dit soort panden veelal gaat om het herstel van de conceptuele monumentale waarden (het "gezicht"), waarin door de rijksoverheid in het verleden veel geld is geïnvesteerd. Wel moet worden aangegeven wat nog authentieke betekenis heeft. Ook van de kant van de SBN werd betoogd, dat in het register duidelijk moet worden aangegeven, wanneer het om een replica gaat. Verder werd van gedachten gewisseld over de opleidingsproblematiek, die naar het oordeel van de heer Asselbergs op Europees niveau aan de orde gesteld zou moeten worden. De SBN wees in dit verband op het grote belang van het beschikbaar komen van een leerboek bouwhistorie of wellicht beter: leerboek monumentenbehoud. Ook de door de SBN gewenst geachte bijzondere leerstoel bouwhistorie kwam aan de orde. Met betrekking tot de implementatie van het Verdrag van Malta, waarop een brief van de Staatssecretaris van OCW van 23 mei 1997 aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal betrekking had, stelde de SBN aan de heer Asselbergs de vraag in hoeverre de RdMz bij deze zaak was betrokken en of de RdMz een standpunt had ingenomen ten aanzien van het Verdrag van Malta. Dat bleek niet het geval te zijn. Een reactie van de SBN naar aanleiding van de brief van de staatssecretaris aan de Kamer zou de heer Asselbergs op prijs stellen. De heer Asselbergs deelde mee dat (ook) de SBN om informatie gevraagd zou worden over het functioneren van het onlangs in werking getreden nieuwe Besluit RRM. Tenslotte werd gesproken over het plan te komen tot een "Jaar van het Interieur". Bij de RdMz is drs. P. Nijhof met de coördinatie van dit "Jaar" belast. Waarschijnlijk zal het niet lukken dit "Jaar" van start te laten gaan in 1998 en wordt het 1999 of wellicht zelfs 2000. De heer Asselbergs gaf aan een voorstander te zijn van een zo breed mogelijke benadering van het onderwerp, een standpunt, dat door de SBN van harte werd onderschreven. De SBN gaf aan graag bereid te zijn in te spelen op dit themajaar.

Met betrekking tot het punt van de bijzondere leerstoel in de bouwhistorie werd in zovorrre enige voortgang gemaakt, dat van de Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam een in beginsel positieve reactie werd ontvangen op de brief van de SBN uit 1996, waarin werd voorgesteld tot het instellen van een

Algemeen bestuur:

mr. G. van Herwaarden (voorzitter)
 drs. K.J. Steehouwer (vice-voorzitter)
 drs. G. van Tussenbroek (secretaris)
 ir. R.J.W.M. Gruben (penningmeester)
 ir. G. Berends
 ir. A.H. van Drunen
 drs. K. Emmens
 ir. J. Kamphuis
 B.J.M. Kluck
 drs. J.M.H. Penders
 dr.ing. D.J. de Vries

Redactie Nieuwsbrief:

ir. G. Berends
 A.H.M. Glaudemans
 ir. R.J.W.M. Gruben
 dr.ing. R. Stenvert
 drs. M.E. Stades-Vischer

Redactieadres:

Nieuwsbrief Bouwhistorie
 Bethaniëstraat 4
 5211 LJ 's-Hertogenbosch
 Tel.: 073-6145225

Kopij / reacties:

Vóór 1 februari a.s. te zenden aan het bovenstaande redactieadres.
 De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs:

U kunt donateur van de SBN worden door jaarlijks minimaal f. 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.
 U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

dergelijke leerstoel stappen te ondernemen. De SBN berichtte aan de Faculteit zich gaarne gereed te houden voor het voeren van nader overleg.

Met het oog op de behandeling van de brief van de Staatssecretaris van OCW inzake de Rijkswet tot goedkeuring van het Verdrag van Valletta door de Vaste Commissie voor OCW van de Tweede Kamer schreef de SBN een brief aan deze Vaste Commissie, waarin gesteld werd, dat "Malta" niet uitsluitend vanuit de optiek van de archeologie bezien moest worden, doch dat, gelet op de tekst van het Verdrag, daarbij ook de versterking van bovengrondse monumenten aan de orde zou moeten komen. Ook voor de versterking van deze monumenten zou het principe "de vervuiler betaalt" moeten gelden. De SBN wees daarbij op de gevolgen van de realisering van grote infrastructurele werken als de HSL en de Betuwelijn voor (ook) gebouwde monumenten, zoals boerderijen.

Op 17 september vond er in Zeist weer een bouwhistorische hoogtijdag plaats. Na inleidingen in het kader van het Bouwhistorisch Platform door Albert Reinstra over de kappen van de Pieterskerk te Leiden, door Ben Kooij en Ben Olde Meierink over de onlangs verschenen publikatie *Fruimuren in Nederland*, door Edwin Orsel over het pand Boschstraat 113 te Breda en door Taco Hermans en Ries van Hemert over zinken pannen werd de nieuwe "Hasinghuis-Janse" gepresenteerd. Herman Janse bood het eerste exemplaar van zijn bij Primavera Pers te Leiden verschenen *Verklarend woordenboek van de westerse bouwkundige termen* aan aan prof.dr.ir. R. Meischke. Jean Penders gaat elders in deze Nieuwsbrief in op deze publikatie, waarin thans 5750 termen worden behandeld.

In september ging de nieuwe HBO-opleiding Restauratie plus aan de Hogeschool Utrecht van start. De SBN is niet alleen betrokken geweest bij het voorbereiden van deze opleiding, doch levert hiervoor ook docenten aan, die voor de bouwhistorische component in deze opleiding zorg dragen. Zowel de cursusleiding als de (25) cursisten hebben laten blijken de SBN-betrokkenheid bij deze opleiding op prijs te stellen.

1998 moge dan wellicht (nog) niet het "Jaar van het Interieur" worden, het wordt wel op initiatief van de Monumentenwacht het "Jaar van het onderhoud". Dit thema - hoe lang wordt al niet het in véél sterkere mate aandacht geven aan preventief onderhoud (ook door de SBN) bepleit? - spreekt de SBN sterk aan. Tijdens een voorbereidend overleg is van SBN-zijde toegezegd, dat waar mogelijk aan het "invullen" van dit thema zal worden meegewerkt. Wel acht de SBN het noodzakelijk, dat voor dit "Jaar" een concrete doelstelling - om de gedachten te bepalen: 30% van het restauratiebudget moet aangewend worden voor onderhoud - in de richting van "de politiek" wordt gepropageerd. De SBN acht het overigens betreurenswaardig, dat na meer dan 100 jaar overheidszorg voor het culturele erfgoed het kennelijk noodzakelijk is extra te beklemtonen dat het stimuleren van adequaat en regelmatig onderhoud de beste remedie is voor het behoud van monumenten.

Ook de Open Monumentendag 1998 zal in het teken van onderhoud staan. Maar daarnaast wil men speciaal aandacht schenken aan het belang van restauratietechnieken. Koos Steehouwer is bij de uitwerking hiervan betrokken.

Verder is de SBN doende om een nieuwe voorlichtingsbrochure samen te stellen. Het resultaat hopen wij binnenkort te kunnen presenteren.

Op 28 oktober brachten enkele bestuursleden van de SBN een bezoek aan het Europees Centrum voor Restauratietechnieken in het Belgische Hasselt. Het "onthaal" was, zoals mocht worden verwacht, bijzonder hartelijk. Maar belangrijker is, dat tijdens de gesprekken gedurende dit bezoek weer eens duidelijk bleek hoezeer men van Belgische zijde - tijdens de laatste SBN-donateursdag in Antwerpen kwam dat ook naar voren - hecht aan contact met de Nederlandse collegae. De situatie van de monumentenzorg in Vlaanderen blijft zorgwekkend en support vanuit Nederland wordt op hoge prijs gesteld. Afgesproken werd het niet bij dit ene bezoek te laten doch er naar te streven elkaar regelmatig(er) te ontmoeten om kennis en informatie uit te wisselen. Moge het niet aan (Nederlandse) dovemansoren zijn gezegd! En tot slot: de SBN-achterban wordt opgeroepen zijn oordeel te geven over het functioneren van het nieuwe Besluit Rijkssubsidiëring Restauratie Monumenten, in het bijzonder waar het gaat om het subsidiabel stellen van bouwhistorisch (voor)onderzoek, opdat de SBN de RdMz van informatie kan voorzien ten behoeve van de door de Staatssecretaris van OCW noodzakelijk geachte evaluatie van deze nieuwe subsidie-regeling. Wie voelt zich geroepen?

Gijs van Herwaarden
Voorzitter SBN

Van het bouwhistorisch platform

8 januari 1997

Nico Jurgens sprak over het hergebruik van materialen bij molens in het oostelijk deel van Noord-Brabant. Door nauwkeurig onderzoek en documentatie kon hij aantonen dat de ronde stenen molen van Beugen inwendig grotendeels is opgebouwd met onderdelen van een oudere wipmolen. Een dendrochronologisch onderzochte balk bracht het jaar van het kappen van het hout van rond 1708 naar voren. Historisch onderzoek moet nog opheldering geven over de oorsprong van het materiaal. De molen uit Zeeland (NB) is voorzien van het jaartal 1853, maar toont eveneens talrijke sporen van hergebruikt materiaal. Gezien de ervaring dat na 1811 geen nieuwe standaardmolens meer werden gebouwd, is duidelijk dat ook deze molen oorspronkelijk ouder is. In de omgeving zijn talrijke molens verdwenen. Onderzoek bracht naar voren dat onderdelen van de onderzochte molen onder andere afkomstig zijn van de molen van Ravenstein.

E.S.

Van een zelfde strekking was het verhaal van *Gerrit Keunen* van de RDMZ. In de vorige eeuw zijn talrijke poldermolens, bijvoorbeeld van droogmakerijen in de Zaanstreek, gesloopt in verband met de overgang van windkracht naar stroom. De gesloopte onderdelen werden verkocht en hergebruikt. Zo bleek de korenmolens van Wolvega deels opgebouwd uit materiaal van een poldermolen uit Mijdrecht (Ronde Venen). De molen in Mijdrecht werd, zoals rond 1850 vele anderen, verbouwd tot vijzelmolen. Naar aanleiding van deze molen schetste Keunen de geschiedenis van de droogmakerijen in het gebied van Mijdrecht en de technische aspecten van deze veranderingen.

E.S.

Bart Klück besprak zijn bevindingen van het onderzoek van het Duitse huis in Utrecht. In 1233 vestigde de Duitse orde zich buiten de huidige singels ter plaatse van het vroegere AZU. Na een brand verwierf de orde in 1345 het terrein aan de Springweg en bouwde daar, gezien de uitkomsten van het dendrochronologische onderzoek (datering rond 1347) en het veelvuldig gebruik van sloopmateriaal, in een zeer korte tijd haar nieuwe behuizing. Diverse aanbouwen kwamen nog in de veertiende eeuw tot stand, de schat- en archiefkamer tegen de noordgevel in de vijftiende eeuw (1460), en de commandeurswoning in de zestiende eeuw. In verband met het gebruik van de diverse gebouwen als ziekenhuis (Militair Hospitaal) tot enkele jaren geleden, was het oude gebouw van de Duitse Orde aangepast. Tegen de oostgevel was bijvoorbeeld in 1914 een operatiezaal aangebouwd. Na de totale ontmanteling is door Klück en zijn medewerkers, door langdurig en nauwgezet bouwhistorisch onderzoek, een schat aan gegevens verzameld en gedocumenteerd, te veel om in dit bestek in detail op te sommen. De oostgevel was een trapgevel met drie hoge blindnissen en kruisvensters, waarvan het middelste, bovenin van glas-in-lood was voorzien. De westgevel heeft nog de originele veertiende-eeuwse muurdammen, met oorspronkelijk drie hoge vensternissen. Daarnaast zijn veel gegevens van de overige originele vensters aan het licht gekomen. Bouwsporen in de zuidelijke langsggevel, aan de zijde van de refter, duiden erop dat daar de originele entree was. De kapittelzaal bleek in de zestiende eeuw een grote opknapbeurt te hebben ondergaan, vermoedelijk ter ere van het bezoek van de graaf van Leicester aan de stad (1585). Om een harmonische, representatieve ruimte te scheppen, werden de vensters en de balklaag verhoogd. Muurstijlen en korbels werden verwijderd en er werden sleutelstukken aangebracht. Schilderingen van biezen, kirkels en rozetten zorgden voor een sierende afwerking, en tevens als accentuering van de zestiende-eeuwse, grote schouw aan de noordzijde van de zaal. Aan ijzeren haken, deels nog aanwezig bij de Renaissance-panels, moeten gobelins hebben gehangen. In de zuidwesthoek van de zaal tekenen zich in het muurwerk sporen af van een trap naar de eerste verdieping. De contouren van de bovenste trede komen op een lager niveau uit dan de zestiende-eeuwse balklaag. De trap is dus uit een vroegere bouwfase en verdwenen met de verhoging van het plafond. In de noordwesthoek van de ruimte moet zich oorspronkelijk een kacheloven hebben bevonden, die van buitenaf werd gestookt. Duimen, een

grendelsteen, een opening met roetaanslag en een met puin gevuld rookkanaal zijn hiervan de getuigen. Boven de kapittelzaal bevond zich het oude firmarium. Mogelijk was daar, tegen de oostgevel, een altaar geplaatst. Het westelijk deel van de kap is bij de beruchte wervelstorm in 1674 vernield en vernieuwd. Boven de kapittel- en ziekenzaal kon de veertiende-eeuwse kap, een sporenkap met schenkels, na de versterking met spanten, worden gehandhaafd.

E.S.

13 maart 1997

Op het bouwhistorisch platform van 13 maart besprak *Jan Dröge* de aanwezigheid te Leiden van een architectonisch element waarbij op de gevel van een dwars huis één grotere topgevel geflankeerd door twee kleinere gevels in manieristische vormen te vinden is. Het mooiste voorbeeld hiervan is de gevel van het Leidse raadhuis uit 1596-'98. Een ander goed voorbeeld is het Gemeentlandshuis van Rijnland, met zijn gevel van de verbouwing uit 1597-'98. Al in het grachtenboek uit 1585 komt aan de Breestraat bij het huis van burgemeester Van der Werff een dergelijk motief voor. Ook bij de verbouwing van het Heilige Geestweeshuis in 1604-'07 werd het toegepast. Mede door de economische impuls van de lakenindustrie ging het vanaf 1590 de stad Leiden voor de wind. Dit resulteerde in vele (openbare) gebouwen, waarbij manieristische vormen werden toegepast, waaronder het genoemde motief. Ook zonder de flankerende gevels komen dergelijke rolwerk-gevels veelvuldig voor. Naast een zorgvuldig en spaarzaam toepassen van zandsteen, waren in de gevels zorgvuldig uitgevoerde baksteendetails nodig. Voor het stadswerk werden deze details 's winters voorbereid door het in voren slijpen van de benodigde steen. Uit Jans verhaal bleek dat er nog veel onderzoek nodig naar de (Leidse) architectuur en haar bouwhistorische implicaties uit de periode 1590-1630. De huidige terminologie schiet daarbij te kort, 'Vlaamse gevels' als naam voor deze flankerende gevels dekt de lading onvoldoende. Ook de rol van stadsbouwmeester Claes Cornelisz. van Es verdient in dit verband nog nadere aandacht.

R.S.

16 april 1997

Op het bouwhistorisch platform van 16 april besprak *Rob Gruben* de ruïne van het kasteel Bokhoven, circa 5 kilometer ten noorden van 's-Hertogenbosch. Van de voorburch van dit kasteel resteren nog opgaande delen muurwerk en van de hoofdburch ondergronds de fundamenten. Het kasteel werd in 1498 gedeeltelijk verwoest, waarna het in het begin van de zestiende eeuw is hersteld. De hoofdburch is hierbij bewaard gebleven. Deze is in 1672 door de Franse troepen opgeblazen. Het bouwhistorisch- en archeologisch onderzoek vond plaats in 1986 en 1988. Over de hoofdburch was onder andere door een tekening van Jozua de Grave bekend dat deze voor een deel nog tot in de achttiende eeuw bewaard is gebleven. In het archief van Bokhoven ontdekte Gruben een sloopcontract uit 1762. De muren werden hierbij omgetrokken in de slotgracht. Dit is door het archeologisch onderzoek bevestigd. Na

de sloop van de restanten van de hoofdburcht, is het terrein afgedekt met een dunne laag aarde (circa 30 cm).

De opzet van de hoofdburcht is typisch voor de tweede helft van de veertiende eeuw. De baksteenformaten uit deze periode zijn 24/26x11½/12x6 cm met een 10-lagenmaat van 72 cm. De burcht bestond uit een toren, poortgebouw, binnenplein en zaalbouw. In het westen bevindt zich een storkoker in twee fasen. De storkoker is in de zestiende eeuw uitgehakt en vergroot. In het poortgebouw is zowel het veertiende- als het zestiende-eeuwse vloerniveau aangetroffen. Bij de ophoging van het grondniveau daarvan is gebruik gemaakt van puin en van een enkele kogel, gevolg van de beschieting van 1498. In de zestiende eeuw is het kasteel aan de buitenzijde beklampt, waarbij een aantal storkokers is aangebracht.

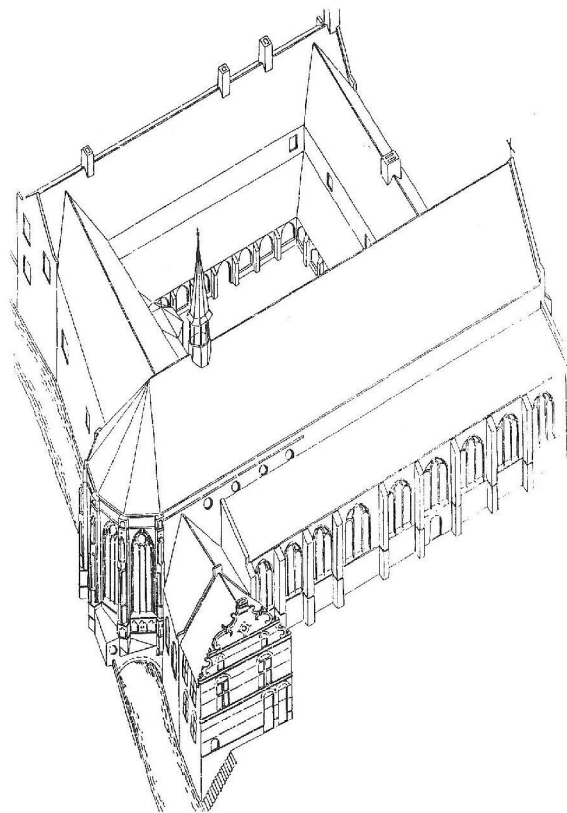
De voorburcht bestaat nog gedeeltelijk. Aanvankelijk besloeg deze slechts de helft van het huidige oppervlak. Op het terrein zijn scherven uit de dertiende eeuw aangetroffen, hetgeen erop duidt dat hier de vroegste bewoning heeft plaatsgevonden. Bij onderzoek is muurwerk aangetroffen in staand verband met bovengenoemde steenformaten. De muurtoren is nog origineel en gemetseld in Vlaams verband, mogelijk om het geheel minder hoekig te maken. Het terrein van de voorburcht is na 1672 weer bewoonbaar gemaakt. In 1794 is vrijwel het volledige gebouw omgetrokken.

In 1973 zijn de restanten van de voorburcht op consciëntieuze wijze gerestaureerd, waarbij de bouwsporen zijn gehandhaafd. Dit stelde Gruben in 1986 in staat aan de hand van onder andere muurstijlsleuven de bebouwing tegen de buitenkant te reconstrueren.

Na het archeologisch onderzoek zijn de resten van de hoofdburcht weer afgedekt. Perikelen rond de aanleg van een privé-zwembad op het terrein en de (onvoldoende) wettelijke bescherming van de site gaf na afloop stof voor een interessante discussie, waarbij vooral werd ingegaan op de manier waarop in de toekomst zou moeten worden omgegaan met dit soort waardevolle relictten. Tevens werd hierbij gewezen op een inventaris van dergelijke lokaties, die in september zal verschijnen. G.v.T.

De tweede lezing, door *Harry Boekwijt* en *Ronald Gludemans*, had tot onderwerp het bouwhistorisch onderzoek naar de Sint-Catharinakerk te 's-Hertogenbosch. De kerk is in de afgelopen twee jaar gerestaureerd. De Bouwhistorisch Dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch is bij deze restauratie betrokken geweest.

De kerk hoorde van oorsprong tot het Kruisbroederklooster, een afspitsing van de Bogarden. Het klooster is in de negentiende eeuw gesloopt. De kerk is bewaard gebleven. Het oudste deel van de kerk, het koor, dateert van 1533-1542. Dit koor is ook het belangrijkste object van het onderzoek geweest. De rest van de kerk is in de negentiende eeuw verbouwd tot waterstaatskerk, waarna een ingrijpende verbouwing in 1916 door Jan Sluyt heeft geleid tot de afbraak van grote delen van deze waterstaatskerk (uitgezonderd de transeptgevels). In de huidige centraalbouw zijn nog slechts het koor en het opgaand muurwerk van het westwerk middeleeuws/vroeg 17de-eeuws.

Afb. 1 De Kruisbroederskerk met klooster en pastorie. Reconstructie circa 1620.

Het koor van de kerk is over de Dieze gebouwd. Het staat scheef op de kerk, waarbij in feite een vierzijdige sluiting is gemaakt, wat een zeer ongebruikelijke oplossing is. Dat het hier niet gaat om een latere toevoeging aan de kloosterkapel, blijkt uit het feit dat het koor een homogene bouwmasa vormt met het schip, uitgevoerd in dezelfde baksteen. Bouwnaden ontbreken. Bij het onderzoek is het muurwerk van het koor gedocumenteerd op schaal 1:20. Onder het pleisterwerk kwam een dichtgezet spitsboogvenster met mergelstenen omliggingen tevoorschijn en aan de noordzijde ronde vensters en scheibogen ten behoeve van een niet gerealiseerde zijbeuk. Aan de binnenzijde bevonden zich blindnissen met spitsbogen. De kerk heeft ondanks de stenen overveling geen steunberen gehad, met uitzondering van de koorsluiting. Om het probleem van de spatkrachten op te lossen zijn trekankers aangebracht in samenhang met de gewelven, en mogelijk met de kapconstructie.

De sacristie is tegen de noordwand van de kerk geplaatst. Zij bezit een achtelig ribgewelf. Bij de aanbouw van de sacristie is gebruik gemaakt van de aangebrachte veranding in de kerk, die daar oorspronkelijk was aangebracht voor de aanbouw van een zijbeuk. De kap is dendrochronologisch onderzoek en dateert van 1534.

In 1619 is voor de sacristie een pastorie gebouwd. Deze pastorie is het meest in het oog springende onderdeel van de restauratie geweest. Na het noodzakelijke ontpleisteren van de gevel werd de vormgeving van het natuursteenwerk (merendeels mergel, met enkele lijsten van Bentheimer zandsteen) aan de hand van het bouwhistorisch onderzoek gereconstrueerd. Ook aan het koor zijn de waterlijsten en kruisbloemen van natuursteen deels vervangen, voor zover deze niet meer in situ te handhaven waren. Een tweetal opties bleek voorhanden: ofwel vervangen van de vergane natuursteen door moderne materialen en opnieuw bepleisteren (als bestaand), ofwel een reconstructie van het oorspronkelijk werk, die betrouwbaar kon worden uitgevoerd op basis van het onderzoek. Voor dit laatste is gekozen.

Uit dit voorbeeld blijkt dat de grens tussen bouwhistorisch documenteren en het geven van advies over de wijze van restaureren, vaak uiterst moeilijk te trekken is. G.v.T.

11 juni 1997

Op het bouwhistorisch platform van 11 juni besprak mev. *Kranendijk* het pand Kamperstraat 11-13 te Zwolle. Als stagiaire vanuit de H.T.S. te Zwolle bij de RDMZ onderzocht zij dit pand, waarbij zij vanuit de RDMZ werd begeleid door *Dirk de Vries*.

En eerste vermelding van bewoning door de rijke Zwolse familie Van Haersolte stamt uit 1354. Na bouwhistorisch onderzoek bleek een zevental bouwfasen te kunnen worden onderscheiden. Het oudste deel bestond uit een klein achterhuis ter plekke van nr. 11; een tweede bouwfase werd gevormd door een klein voorhuis ter plaatse van nr. 13. Dit werd gevolgd door een grote verbouwing, waarin het oudste achterhuis mee werd genomen en een muur met op de begane grond materiaalbesparende boognissen ontstond. Begin zeventiende eeuw volgde een uitbreiding van nr. 13, rond 1638 gevolgd door een uitbreiding in de diepte van nr. 11 en een nieuwe achtergevel.

In de achttiende eeuw werden beide panden tot één geheel samengevoegd en van een nieuwe gevel voorzien. Rond 1900 volgde een (inmiddels gesloopt) koetshuis aan de Kalverstraat.

Het onderzoek werd ondersteund door dendrochronologisch onderzoek. Als hoofddata kwamen daarbij 1367, 1429 en 1638 uit de bus. Dit leidde voor de oudste bouwfasen tot de volgende hypothese: de hoofdopzet van het pand zou uit 1367 kunnen stammen, maar dat is wel erg vroeg, waardoor een datering van de hoofdopzet in 1429 (met gebruikmaking van ouder materiaal) waarschijnlijker lijkt. De in het pand zelf gevonden vijftiende eeuwse consols past daar ook goed in.

De lezing was een goed voorbeeld van wat al jaren een belangrijk onderdeel van het bouwhistorisch platform uitmaakt: het aan aankomende bouwhistorici gelegenheid geven tot een eerste presentatie van een eigen bouwhistorisch onderwerp voor deskundig en kritisch publiek.

R.S.

Eva Roëll, stagiaire bij de RDMZ, deed samen met *Dirk de Vries* onderzoek in het pand Voorstraat 11 te Zwolle. Het betrof een huis met een voor- en een achterhuis waarvan de eiken kap, reeds in 1970, door dendrochronologisch onderzoek rond 1371/1375 kon worden gedateerd.

Zowel de bouwsporen in de kelder als een vroegere opening in de borstwering en sporen in de kap wijzen op de vroegere aanwezigheid van een traptoren. In de zeventiende eeuw moet een ophoging van het huis hebben plaatsgevonden en is een verdieping toegevoegd. Daardoor kon de borstwering vervallen. Toen zijn tevens de gewelven vernieuwd, waarvan de achtergevel getuigt. In de negentiende eeuw hebben forse ingrepen plaatsgevonden. De voorgevel werd vernieuwd (1802). Met het plaatsen van een lijstgevel werd aan de voorzijde van het huis een dwarskap opgericht. Aan de achterzijde werd de top van de gevel weggehaald en werd de middel-eeuwse kap voorzien van een wolfseind. De vensters werden vernieuwd en inwendig werd de indeling gewijzigd. In de twintigste eeuw waren weer wijzigingen van het interieur aan de orde, en bovendien werd er een nieuwe pui aangebracht.

Recentelijk is ook de bewonersgeschiedenis uitgezocht. Daarbij werden tevens de huizen aan de Voorstraat 9 en 13 betrokken. De drie panden stonden op een gemeenschappelijk erf, waarbij nr. 11 de kern vormde. Deze situatie duurde tot het einde van de zestiende eeuw. Er is gebleken dat het huis werd bewoond door patriciërs en burgemeesters, totdat er in het einde van de negentiende eeuw een hotel in werd gevestigd.

Tot nu toe leefde de veronderstelling dat de Voorstraat in Zwolle een achterstraat geweest zou zijn. Uit de nieuwe gegevens van het bouwhistorisch en het archiefonderzoek is gebleken dat de Voorstraat zich al vroeg tot een belangrijkste straat heeft ontwikkeld (gelijktijdig met de Kamperstraat).

E.S.

Marloes Tichelaar besprak de resultaten van haar stageperiode bij de RDMZ. De opdracht was een documentatieformulier te ontwerpen voor het inventariseren van de

interieurs van monumenten. Aan de orde komen vloeren, wanden, plafonds, vensters, deuren etc. Kennelijk blijven de inventarisaties tot nu toe beperkt tot de hoofdverdiepingen. Het opnemen van gegevens binnenshuis van zolderverdiepingen wordt achterwege gelaten, wat aan de bij het platform aanwezige bouwhistorici nogal wat kritiek ontlokte. Gemiste kansen! Waardevolle kapconstructies bijvoorbeeld worden dus niet geregistreerd! E.S.

Albert Reinstra heeft onderzoek gedaan naar het materiaalgebruik in de Leidse Pieterskerk, met name naar de natuursteen. Hij stelde vast dat de onderdelen van natuursteen van diverse soorten (Belgische witte steen, tufsteen, Bentheimersteen) soms opvallend slecht op elkaar aansluiten. Dit is met name het geval bij de bogen van de kooromgang en die van het dwarschip (onder andere een verschil in hoogte van de boogaanzetten). Bovendien valt er ook een onsystematische toepassing van steenhoudersmerken te constateren. Enerzijds wijst dit op de aanwezigheid van materiaal dat, al vóorbewerkt, vanuit de verschillende groeven was aangeleverd. Anderzijds lijken sommige onderdelen, bijvoorbeeld de bovenste laag onder de kapitelen, juist ter plaats op maat gemaakt te zijn. Volgens de bestaande opvattingen zouden er slechts bij enkele centra in Nederland, zoals de Dom in Utrecht, de Sint Janskerk in 's-Hertogenbosch en de Bovenkerk te Kampen, bouwloodsen zijn geweest (deze opvattingen zijn voor het eerst in 1991 voorzichtig bijgesteld). Reinstra's bevinding dat ook in Leiden steenhouders specifiek werk hebben geleverd, draagt bij tot een herziening van de opvattingen over regionalisme van het steenhoudersambacht. E.S.

Studiemiddag NCM

Op 23 januari jl. werd in de Gertrudiskapel te Utrecht het eerste exemplaar van het rapport *Monumentcommissies in de praktijk* aangeboden aan C.E. van Esch en J.A.F.A. Timmermans. Door onderzoeker M.P.C. Bressers werd een onderzoek gedaan naar taken en samenstelling van gemeentelijke monumentcommissies (MC). Tussen 1989 en 1995 is een sterke toename van de MC's gebleken, maar vanwege de afwezigheid van richtlijnen in de Monumentenwet 1988 werd ook een sterke pluriformiteit geconstateerd. Specifieke bestuurlijke aspecten als de onafhankelijkheid van de MC's versus hun politieke inbedding zijn hier minder van belang. Wel dienen enkele andere tendensen genoemd te worden. In het onderzoek wordt een tendens naar een integrale benadering (samenwerking/samenstelling MC en welstandstoezicht) bespeurd. De keuze van de sprekers, beide uitgesproken voorstanders, versterkte dit. Of deze tendens ook werkelijk aanwezig is, mag mijns inziens betwijfeld worden,

belangrijker is de vraag of het monument er ook werkelijk mee gediend is. Een toenemende globalisering steekt ook hier de kop op, de opname van bijvoorbeeld een stedebouwkundige in de MC wordt dan ook vaak gesuggereerd en de inbedding in de ruimtelijke ordening, dan wel de plaatsing in een beeld-kwaliteitsplan of integratie met andere cultuurhistorische waarden spelen in dit verband. Dit vereist idealiter bij de leden van de MC's brede deskundigheid, lokale bekendheid en kennis van beleid; iedere commissie dus zijn eigen prof. dr. ir. C.L.T.G. en dat is in de praktijk onmogelijk. Een andere tendens, misschien wel het gevolg van deze globalisering, is het toenemende belang dat eraan gehecht wordt om het gebouw goed in ogenschouw te nemen alvorens er (bij verbouwingsplannen) over te kunnen oordelen. Daartoe worden meer en meer externe deskundigen ingeschakeld. Er zijn ideeën dat dit in eerste instantie via de Regionale Steunpunten i.o. dient te lopen, maar ook bij de leden van de SBN is voldoende van de gevraagde (bouwhistorische) deskundigheid aanwezig. Wel is het zaak dat door de SBN in deze 'groeiemarkt' voor voldoende 'Nachwuchs' gezorgd gaat worden, waardoor ook in de toekomst inhoudelijke kwesties door inhoudelijke deskundigen van voldoende en goede argumentatie voorzien blijven worden. Mogelijk kan dit aspect meegenomen worden in het vervolgonderzoek waarvan sprake was, naar de effectiviteit van de monumentencommissies. Het rapport *Monumentcommissies in de praktijk* is te bestellen bij de NCM, Sint Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam. R.S.

De "leidraad" in de praktijk

Bewerkte intergale weergave van de lezing van Jan Kamphuis op het Bouwhistorisch Platform van 12 november 1997.

Dames en Heren,

In het programma staat deze voordracht aangekondigd onder de titel: "De opzet van een bouwhistorisch onderzoek". Het was de bedoeling dat ik wat voorbeelden zou geven van de bouwhistorische begeleiding van het plan- en bouwproces. Maar ik denk dat

eigenlijk iedereen wel ongeveer weet hoe dat werkt. Ik hoop uw tijd nuttiger te besteden door onder de titel "De 'leidraad' in de bouwhistorische praktijk" iets over de problematiek en de organisatie van de bouwhistorie in de praktijk te vertellen, en daarbij een paar prikkelende stellingen te plaatsen. Het is nu precies twee jaar geleden dat de *Leidraad voor praktijk gericht bouwhistorisch onderzoek* is verschenen. De *Leidraad* was bedoeld om enige lijn, zeg maar systematiek in het bouwhistorisch

onderzoek aan te brengen; denk aan de bouwhistorische inventarisatie, de bouwhistorische verkenning, de bouwhistorische opname en bouwhistorische ontleding. Voor sommigen was deze indeling niet helemaal helder. Maar de grootste verdienste van de Leidraad is dat zij landelijk grote bekendheid geeft aan het bouwhistorisch onderzoek. Bovendien anticipeerde de leidraad op het koppelen van bouwhistorisch onderzoek aan de bouwpraktijk: de bouwhistoricus levert kennis over de monumentale waarden aan de architect zodat tot een verantwoorde restauratie van een gebouw gekomen kan worden. Het is merkwaardig dat dit twee jaar geleden zonder slag of stoot in de Leidraad kon worden gezet. Niet eens zo heel lang geleden was er in dit gezelschap een heel ander geluid te horen: de bouwhistoricus zou een wetenschapper moeten zijn, die zich niet inlaat met die "architectenklek". In het toenmalige perspectief van "voor de slopershamer uit documenteren" is dat ook begrijpelijk, de architecten werden eigenlijk als onze tegenstanders gezien. Maar inmiddels zijn we het er allemaal over eens dat de bouwhistorische gegevens gebruikt moeten worden voor de restauratie van een monument: je houdt daardoor gewoon meer monument over.

Niet alleen architecten maar ook beleggers zien de meerwaarde in die een pand krijgt, als het op een goede manier gerestaureerd wordt - en worden daardoor dus van tegenstanders min of meer medestanders van bouwhistorische ondersteuning. En die meerwaarde toont zich bij de belegger in hogere huren en bij de monumentenzorgers in behoud van monumentale waarden. Ik meen nu zonder verder argumentatie de eerste stelling aan u te mogen voorleggen:

"De bouwhistoricus kan kennis aanleveren om tot een verantwoorde restauratie te komen".

Met nadruk zei ik dat de Leidraad twee jaar geleden anticipeerde op het koppelen van bouwhistorisch onderzoek aan de bouwpraktijk, want twee jaar geleden waren nog maar weinig bouwhistorici daar echt mee bezig. Hoe is de situatie nu? De hoeveelheid werk neemt toe. De Rijksdienst vermeldt een explosieve groei, diegenen die het onderzoek uitvoeren hebben het over stress en heftig werken. Het gaat dus goed! ... Of toch niet zo goed? Ik geef u twee willekeurige anekdotes: ergens in Nederland krijgt een gecombineerde Welstands-Monumentencommissie een restauratieplan ter beoordeling onder ogen. Twee zaken vallen op: de bouwsubstantie wordt grotendeels vernieuwd en de wijze waarop de constructie van het gebouw getekend is doet vermoeden dat de architect niet veel kennis heeft van monumenten en historische constructies. De Commissie houdt het plan aan wegens gebrek aan informatie en verzoekt om een bouwhistorische verkenning. Groot is de verbazing in de Commissie als bekend wordt dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geen bezwaar heeft tegen het plan. Kennelijk is deze Commissie roomser dan de Paus en zij vraagt een onderhoud aan bij de verantwoordelijke vertegenwoordiger van de RDMZ, hoe dit heeft kunnen gebeuren. Tijdens dat gesprek werd duidelijk dat de commissie inzicht wilde hebben in de monumentale waarden om tot een beoordeling te kunnen komen en daarvoor een bouwhistorisch onderzoek verplicht stelde. De vertegenwoordiger van de

Rijksdienst stelde dat hij de monumentale waarden door restauratie wilde behouden, maar dat hij een bouwhistorisch onderzoek voorafgaand aan de restauratie onnodig vond. Tegen documentatie tijdens de werkzaamheden had hij geen bezwaar. Let wel, geen bezwaar. Hoe kan dit standpunt (geen onderzoek voorafgaand aan de restauratie) uitgesproken namens de RDMZ, stroken met de Leidraad? En hoe kan dit standpunt stroken met een zorgvuldige omgang met monumenten? De tweede anekdote: op dit moment is er bij de Rijksdienst een tendens waarnaembaar om de bouwhistorici in plaats van een rapport, materiaal voor een publicatie af te laten leveren. Hieraan liggen fiscale redenen ten grondslag: het maken van een boek is vrijgesteld van BTW, het maken van een intern rapport wordt gelijk gesteld met de fiscale afhandeling van een adviesbureau: die moeten 17,5% BTW over hun arbeid door berekenen. Op zich lijkt dit een besparing voor de Rijksdienst op te leveren: in theorie kan 12% meer onderzoek worden uitgevoerd. Maar deze besparing heeft een ingrijpend gevolg: een publicatie is een boek, dat bijvoorbeeld bij de opening van een zoutst gerestaureerd gebouw wordt gepresenteerd. Een bouwhistorisch rapport is echter geen publicatie, het bevat de bouwgeschiedenis, een beschrijving en met name een bepaling van de monumentale waarden en een advies hoe met dit gebouw op een verantwoorde manier kan worden omgegaan. Bij een dergelijk rapport is de koppeling van de bouwhistoricus naar de bouwpraktijk automatisch gelegd, bij een publicatie zal die koppeling even automatisch vervallen. Met andere woorden: om fiscale redenen wordt vanuit de Rijksdienst het bouwhistorisch onderzoek tijdens de restauratie bevorderd. Tegelijkertijd wordt het pre-restauratieve onderzoek geëlimineerd, dat door middel van een rapport gericht is op een verantwoorde restauratie.

Hiermee kom ik tot mijn tweede stelling:

"Er is een tendens om bouwhistorisch onderzoek alleen te gebruiken voor het documenteren van bouwsporen".

De eerste stelling hebben we met elkaar twee jaar geleden al geformuleerd. De tweede stelling is actualiteit, het gebeurt op dit moment. Voor de derde stelling gaan we naar de toekomst. De groep bouwhistorici die hier nu bij elkaar zit zal zich naar ik verwacht opsplitsen, mijns inziens een ongewenste ontwikkeling. We hebben al de groep bouwhistorici in overheidsdienst, die zowel wetenschappelijk documentair als bouwkundig werk verrichten. Daarnaast zal een groep onderzoekers komen met een wetenschappelijke achtergrond, die de publicaties, die ik hiervoor genoemd heb, zullen gaan verzorgen. In hun kielzog zullen tekenaars bouwsporen documenteren. Waar herken ik trouwens deze situatie van...

Als derde categorie voorspel ik dat er "monumentenconsulenten" zullen ontstaan, die zich actief voor het beheer van het bouwkundig cultureel erfgoed zullen gaan inzetten. Ik meen, dat een dergelijk schisma ongewenst is. De bouwhistoricus krijgt namelijk maatschappelijk relevantie op het moment dat hij niet alleen maar een publicatie voor een kleine groep ingewijden verzorgd, voor ons dus, maar ook een bijdrage kan leveren aan de verantwoorde omgang met monumenten:

"De maatschappelijke relevantie van de bouwhistorie is in de bouwpraktijk gelegen".

Voor mijn vierde en laatste stelling ga ik een "doemscenario" uit de kast halen. In dit geval gaat het over geld en dus over het voortbestaan van de bouwhistorie. Zolang het bouwhistorisch onderzoek gekoppeld is aan een restauratie inclusief het voortraject, zijn de bouwhistorisch adviseur en zijn onkosten onderdeel van de totale restauratiekosten. In mijn werkpraktijk worden die kosten als zeer reëel gezien, omdat je als bouwhistoricus een toegevoegde waarde biedt, waardoor het project een niveau bereikt dat een "gewone" architect niet kan realiseren. Dat wordt door de architect gedurende het proces zelf onderkend. De samenwerking tussen de bouwhistoricus en de architect is een aantal architecten zo goed bevallen dat zij geen monumentaal gebouw meer willen restaureren zonder een pré-restauratief bouwhistorisch onderzoek. Kortom, voor de categorie "monumentenconsulent" maak ik mij geen zorgen. Echter voor diegenen die de publicaties gaan schrijven dreigt het "doemscenario". Op dit moment wordt het geld voor die publicaties centraal gegenereerd en wel door één man. Wat gebeurt er als die man onder de tram komt? Staan wij dan met z'n allen op straat? Dat dit niet denkbeeldig is kan ik u met enkele voorbeelden schetsen: tussen 1984 en 1988 waren ongeveer 15 bouwhistorici via de Technische Hogeschool Delft (thans Technische Universiteit) onderzoek aan het verrichten voor de Rijksgebouwendienst. Van het ene moment op het andere werden er geen opdrachten meer verstrekt en ging deze groep in rook op: van de 15 man zijn er nu nog 3 in de bouwhistorie werkzaam. Achteraf blijkt dat niet een tekort aan financiën bij de Rgd de reden was voor het stopzetten van de opdrachtenstroom, maar simpelweg het tekort aan redactionele capaciteit bij het Bureau Rijksbouwmeester. En daardoor is de eerste georganiseerde groep bouwhistorici als een zeepbel uiteengespat. Hoezo kwetsbaar. Om in Den Haag te blijven, het is nog geen twee jaar geleden dat de gehele afdeling archeologie van de Gemeente Den Haag opgeheven dreigde te worden: het zou immers een aanmerkelijke bezuiniging op het gemeentelijke budget betekenen. Vertaald naar de Rijksdienst voor de Monumentenzorg: als over een jaar een accountmanager erachter komt dat ca. twee miljoen naar bouwhistorisch onderzoek wegsijpelt zal hij kunnen betogen, dat in plaats van al de onderzoeken ook een tastbaar resultaat voor dat geld gerealiseerd kan worden: de restauratie van bijvoorbeeld een kerktoren. Met andere woorden: het centraliseren van onderzoeksbudgetten is levensgevaarlijk voor de bouwhistorie, wij moeten zorgen dat de geldstromen gedifferentieerd zijn, opdat onze kwetsbaarheid vermindert.

Dit voert tot mijn vierde stelling:

"Centralisatie van de bouwhistorie voert tot kwetsbaarheid".

Dames en heren, ik besef dat mijn betoog minder gezellig is geweest en voor een aantal van u misschien geheel nieuwe gezichtspunten heeft opgeleverd, maar ik heb dit betoeg gehouden uit oprechte bezorgdheid voor de toekomst van ons vak. Het is voor het bouwhistorisch onderzoek van het grootste belang dat er direct contact blijft met de tastbare monumentenzorg: de restauratie. Het is eveneens van groot

belang dat het wetenschappelijke karakter voortgang houdt. Alleen op deze wijze kan het bouwhistorisch onderzoek een voldoende maatschappelijke relevantie opbouwen en haar eigen bestaansrecht bewijzen.

Ik dank u voor de aandacht.

Recensie Haslinghuis-Janse Bouwkundige termen: de bijbel herzien

Herman Janse kan worden beschouwd als de evangelist van de bouwhistorie. De nieuwe *Haslinghuis*, die nu uit is, is de zijne. "Nieuw! Dikker dan ooit! Met duizenden extra termen!" Maar zo prijs je onder bouwhistorici geen boek aan. Hoe dan wel?

Had de eerste druk het gewicht van een IJsselsteentje, met de derde zijn we bij het gewicht van een Vechsteen gekomen. Het formaat is dat van een kloosterrop (strek 25,2 cm) en de inhoud staat als een huis! Omdat de SBN één van de twee "eerste exemplaren" ontving bij de feestelijke presentatie in Zeist op 17 september, kan de eigen kring nu snel ingelicht worden over het nieuwste werk van de leermeester.

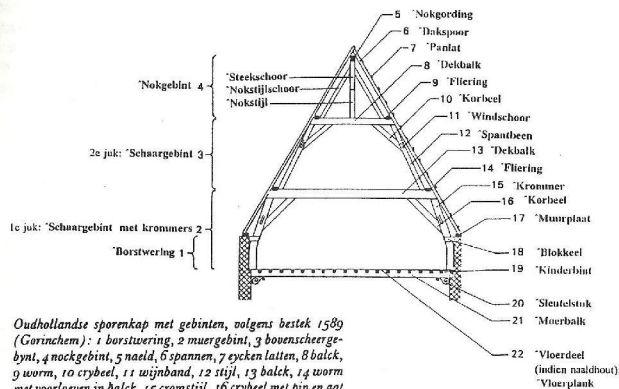
Het is een genoegen om met de boring van ruim drie pond te dwalen door allerlei gebouwen, langs onvermoede onderdelen, en om via werktuigen bij de werkers en hun geschiedenis uit te komen. Het maakt allemaal deel uit van ons collectieve geheugen, dat door deze nieuwe editie weer heel wat toegankelijker geworden is. Wat valt er veel te weten! Naar mijn gevoel kan nu niemand meer verder met de oude druk. Een sterk punt van de nieuwe versie is de verdere ontsluiting van een specialistisch vakgebied: de molenbouw. Stonden er in de tweede uitgave van 1986 al tal van molentermen, door de medewerking van onder meer H.A.A.M. Akkermans uit Rozendaal (namens TIMS), is dit onderwerp flink uitgebreid. Is dit enerzijds toe te juichen, anderzijds wordt hiermee wel een discussie geopend: waarom zoveel extra aandacht voor de molenfanaten? De orgelfreaks, kastelenridders, klokkenminnaars en scheepsfanaten zullen zich te kort gedaan voelen. "Een verzameling van alle in de molenbouw gebruikte termen levert meer dan voldoende materiaal op voor een aparte uitgave", nuanceert Janse de toch nog beperkte aandacht voor molens in zijn voorwoord.

En zo is het: over ieder deelgebied valt een *Haslinghuis* te vullen. Janse heeft de nog steeds als leerboek gehanteerde negen-delige reeks van Jellema's *Bouwkunde* gebruikt. Toch is van de daarin behandelde begrippen maar een klein deel in het nieuwe naslagwerk terug te vinden. Hetzelfde geldt voor de eveneens geraadpleegde

zes delen *Onze Bouwmaterialen*² van J.A. van der Kloes. Hoe vaak worden de tien delen van J.G. Wattjes *Constructie van gebouwen*³ niet ter hand genomen, als "Haslinghuis" geen uitkomst biedt? Het *Naturstein-Lexikon*⁴ is over dat zoveel beperktere onderwerp al 24 bladzijden dikker dan de nieuwe Haslinghuis. Wat staat er in de 16 delen van de twee *Dictionnaires*⁵ van Viollet-le-Duc dat vandaag de dag niet meer relevant is? Verder terugdalend tot de middeleeuwse bestekken is het aantal voorkomende termen werkelijk oneindig te noemen. Voor de architectuurhistorische begrippen kan eenzelfde beeld van eindeloosheid geschetst worden en dan zijn de andere relevante vakgebieden nog niet eens genoemd. Een volledig "verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie", en dat omvat dus meer dan Nederland alleen, is haast onbegonnen werk.

Maar misschien moet het er toch nog eens van komen. In 1904 werd een commissie opgericht voor de samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen. Als eenling overgebleven publiceerde Haslinghuis zijn woordenboek in 1953. Was in plaats daarvan een encyclopedie in vele delen niet beter geweest? Zeker niet: een zakwoordenboek bereikt nu eenmaal meer lezers dan het magische "Groot Woordenboek der Nederlandse Taal". Toch is ook dat laatste geen zinloos project. De Stichting Bouwhistorie Nederland zou zich kunnen buigen over de vraag of de in 1920 opgeheven commissie weer tot leven geroepen zou moeten worden. Er is een centrale plek nodig voor al die informatie, die nu niet in het boek paste, zeg maar: een UBS (universeel bouwhistorisch systeem). Gezien de perikelen rond het verschijnen van de nieuwe Haslinghuis, zou een eigentijdse vorm - via Internet - voor een "eindeloos" woordenboek meer voor de hand liggen.

Dat Janse moest kiezen, moge hiermee afdoende aangetoond zijn. Hoe belangrijk de discussie over prioriteiten ook is, uiteindelijk hakt de auteur de knopen door en het is zijn goed recht zelf zijn accenten te bepalen. De uit het voorliggende boek blijkende liefde voor oude termen uit bestekken zal niet door iedereen gedeeld worden, temeer daar het ten koste gaat van andere begrippen. Wie het ontbrekende *roostering* (in Vlaanderen veel gebruikte term voor *balaklaag*) zoekt, een *breekhamer* (soort pikhouweel) of *jakplaat* (SHBO-term voor *worm*), zal al snel over de vele minder voorkomende archaische woorden struikelen. Maar eerlijk is eerlijk: het kost moeite om niet al te specialistische termen te bedenken die ontbreken. En het belang van de oude begrippen wordt vaak onderschat. Al gaat Janse wel erg ver door soms zeventiende-eeuwse termen in plaats van de huidige te geven. De afbeelding van een doorsnede van een oud-Hollandse kap met daarbij aangegeven de oude begrippen is verhelderend, maar de huidige namen ontbreken erbij en die worden ook niet elders in een tekening aangereikt (zie afbeelding). Het boek loopt toch al niet over van dit soort verhelderende overzichtstekeningen. Maar er staat meer op tekening, dan de gebruiker eerst denkt: al bladerend tonen vele schetsen ook de namen van onderdelen, waarbij niet naar een tekening verwezen wordt. De oude en nieuwe tekeningen in het ons zo bekende "handschrift" maken het boek direct al weer vertrouwd.

Oudhollandse sporenkap met gebinten, volgens bestek 1589 (Gorinchem): 1 borstwering, 2 muergbint, 3 bovenscheergebint, 4 noekgebint, 5 naald, 6 spannen, 7 eyken latten, 8 balk, 9 worm, 10 crybeel, 11 wijmband, 12 stijf, 13 balk, 14 worm met voorloeven in balk, 15 cromstijf, 16 crybeel met pin en gat in balk, 17 muerplaat met woostersten in blocklets, 18 blokkeel, 19 ribben met voorloeven, vier per vak met woostersten, 20 gesteekten met (neut), 21 balk, langs gevel strijkhout, 22 noerse deelen

Afb. 2 Doorsnede kap, tekening uit Haslinghuis, aangevuld met hedendaagse termen (Tekening uit Haslinghuis (2e druk: blz. 191, 3e druk: blz. 243), zoals opgenomen in het Utrechts Documentatiesysteem met de bijbehorende trefwoorden (zie aldaar Kap, kaart 6 (1986.0001a). De trefwoorden wijken ten dele af van de termen uit Haslinghuis).

Uit de definities blijkt de schier oneindige feitenkennis van Janse, gelukkig ook al in tal van specialistische publicaties vastgelegd. Die zijn er, en wanneer er dieper gevraagd moet worden, staan ze klaar in de kast; in Janse's kappen⁶ komt geen boksor. Maar niet aan iedereen is dit niveau besteed. Na de presentatie van de "Haslinghuis-Janse" op het bijzondere bouwhistorische platform klaagde een kunsthistorica dat ze lichtelijk onwel was "door een overdosis toegnagels". Gelukkig kan Janse méér. De beste samenvatting van bouwhistorie voor een breed publiek vormen het Open Monumentendag-boekje van 1992, *Bouwgeschiedenis van*

monumenten⁷ en *Amsterdam gebouwd op palen*⁸. Zij bewijzen hoe tekst en beeld niet zonder elkaar kunnen. Laagdrempeliger kan het niet aangereikt worden. Ware evangelisatieblaadjes. Juist omdat Janse schrijft én tekent, zowel voor vaklui als voor een breed publiek, is zijn betekenis voor de groei van de belangstelling voor de bouwgeschiedenis van onze leefwereld moeilijk te overschatten. Tijd om een monument voor hem op te richten? Te laat, het is n t in boekvorm verschenen.

Jean Penders

Noten

1. **Jellema, R. & M.C.A. Meischke & J.A. Muller (red.)**, *Bouwkunde. Leerboek voor het middelbaar technisch onderwijs*, 8 delen (Delft, 5e druk, 1952 e.v.).
2. **Kloes, J.A. van der**, *Onze bouwmaterialen*, 6 delen (Amsterdam, 3de druk, 1923-1926).
3. **Wattjes, J.G.**, *Constructie van gebouwen*, 10 delen (Amsterdam, 2de druk, 1929-1934). De 1ste druk van 1922 was in 4 delen.
4. **Mehling, Günther (red.)**, *Naturstein-Lexikon. F r Handwerk und Industrie. Werkstoff, Werkzeuge und Maschinen, Wirtschaft und Handel, Gestaltung und Techniken von der Antike bis heute* (München, 4de druk, 1993). De eerste druk dateert uit 1981.
5. **Viollet-le-Duc, M.**, *Dictionnaire Raisonné de l'Architecture Française du Xle au XVIe Siècle*, 10 delen (Paris 1858-1868) en **Viollet-le-Duc, E.**, *Dictionnaire Raisonné du Mobilier Français, de l' poque Carolingienne   la Renaissance*, 6 delen (Paris 1873-1874).
6. **Janse, H.**, *Houten kappen in Nederland, 1000 - 1940*, deel 2 in de serie 'Bouwtechniek in Nederland' (Delft/Zeist 1989).
7. **Steehouwer, Koos** (tekst) & **Herman Janse** (illustraties), *Bouwgeschiedenis van monumenten. Een speurtocht naar de verborgen geschiedenis van onze oudste monumenten*, deel in de serie 'Open Monumentendag' (Amsterdam 1992).
8. **Janse, H.**, *Amsterdam gebouwd op palen* (Amsterdam 1993).

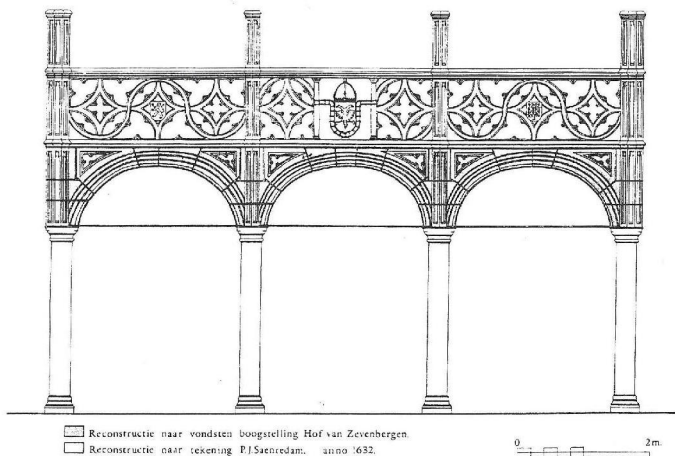
Recensie Jaarboek Monumentenzorg 1996

Hoewel het bouwhistorisch onderzoek in het afgelopen decennium in Nederland sterk is ge ntenseerd, verschijnen er slechts zelden overzichtswerken, waarin een brede kijk op de stand van zaken van het onderzoek wordt geboden. Een uitzondering hierop vormt het Restauratie Vademecum, dat helaas nogal ontoegankelijk is en aan het einde van 1997 zal worden opgeheven. Een ander werk dat, zij het op een wat bescheidener

schaal, dit genoemde overzicht biedt, is het van 1990 daterende *Hausbau in den Niederlanden*. Dit boek verscheen naar aanleiding van het jaarlijkse congres van de *Arbeitskreis f r Hausforschung*, dat in 1988 in Nederland plaatsvond. In het boek zijn overzichtsartikelen te vinden, die de stand van zaken in het onderzoek naar de huizen binnen Utrecht en 's-Hertogenbosch, en een aantal losse onderwerpen (gevelafwerking, plafonddecoraties, kappen, dakbedekkingen etc.) weergeven. Voor het overige is men aangewezen op verspreide, vaak moeilijk te vinden, bouwhistorische publicaties en rapporten.

Des te verheugender is het dat het Jaarboek Monumentenzorg 1996 geheel gewijd is aan de bouwhistorie. De rijkdom van het materiaal mag wel blijken uit het feit dat het boek - eenmalig, zoals de redactie verklaart - dikker is dan ooit. De directe aanleiding voor het onderwerp van het boek vormde de pensionering van bouwhistoricus G. Berends, sinds 1963 medewerker van de RDMZ.

De redactie heeft gekozen voor een thematische opzet van het jaarboek. Achtereenvolgens wordt aandacht besteed aan hout en houtconstructies, steen, andere materialen en constructies, landelijke bouwkunst, gebouwen en onderzoek en restauratie. Bij een dergelijke brede opzet is het onvermijdelijk dat sommige thema's elkaar overlappen of bij meerdere onderdelen op hun plaats zouden zijn geweest. De rode draad in *Monumenten en Bouwhistorie* wordt echter steeds gevormd door het kijken achter de gevels. Het artikel 'Nijmegen Grotestraat: het demasqué der façades' van Koos Steehouwer, hoewel pas tegen het eind in het boek opgenomen, is wat dit betreft een goed voorbeeld van de boodschap van het boek. In het artikel wordt een aantal panden in Nijmegen besproken, voordat dit aan het eind van de jaren vijftig en in de jaren zestig werd gesloopt. Behalve de vraag *wat* in het door bombardementen gehavende Nijmegen aanwezig was, wordt vooral de vraag gesteld in hoeverre aan een voorgevel iets valt af te lezen over het daarachter liggende gebouw. In de jaren vijftig en zestig was de gangbare gedachte dat de waarde van een pand was af te zien aan de voorgevel. Het gevolg hiervan was dat monumentenlijsten werden samengesteld op basis van uiterlijkheden. Vele historisch waardevolle panden bleven onttrokken aan het oog van de monumentenzorger, en zelfs in die gevallen, waar panden op een lijst werden geplaatst, wist men vaak niet wat zich achter de gevel bevond. Zo ontstond de paradoxale situatie dat beschermde panden achter een rijke gevel soms weinig waardevols herbergden, terwijl achter afgebladderde lijstgeveltjes intact gebleven middeleeuwse huizen konden staan. Bovendien waren de beschermde panden als gevolg van het ontbreken van een gedegen bouwhistorische opname niet adequaat beschreven, hetgeen een goede bescherming in de weg stond. Deze situatie duurt tot op de dag van vandaag. De conclusie in het artikel van Steehouwer is dan ook dat de voorgevel slechts weinig prijsgeeft over wat zij achter zich verbergt, en dat het verrichten van bouwhistorisch onderzoek van groot belang is voor het voeren van een verantwoord monumentenbeleid.

Afb. 3 Reconstructie 16de-eeuwse situatie bordes stadhuis 's-Hertogenbosch naar P.J. Saenredam (tek. H. Hundertmark 1992, uit Jaarboek Monumentenzorg 1996, p. 73).

Maar niet alleen dit monumentenbeleid is de reden voor bouwhistorisch onderzoek. Ook het wetenschappelijk belang komt in het boek naar voren. Zo blijkt dat uit bouwhistorisch onderzoek naar de houtconstructies van boerderijen, belangrijke bijstellingen en aanvullingen moeten worden gedaan op de huidige stand van het onderzoek, die voornamelijk gebaseerd is op functioneel en typologisch onderzoek. Het artikel van Frank van der Waard illustreert dit. Zijn constructieonderzoek wordt ondersteund door dendrochronologische en archaïsche gegevens, hetgeen zijn stelling dat het boerderijenbestand in ons land veel ouder zou kunnen zijn dan veelal op basis van functie- en typeonderzoek wordt aangenomen, des te overtuigender maakt. Ook Rob Gruben gaat op deze problematiek in.

Waar dit bouwhistorisch onderzoek wel is verricht, kunnen overzichten worden gemaakt van de bestaande kennis. Een voorbeeld hiervan is het artikel 'Balklagen; een

schets van typen, toepassing, verspreiding en ontwikkeling in historische Nederlandse woonhuizen', van Jan Jehce. Dit artikel, dat ook in het RV niet zou misstaan, vormt een goede synthese van de kennis op het gebied van balklagen tot nu toe en het is de verdienste van Jehce dat hij een betrekkelijk bekend verhaal (onder bouwhistorici althans) voor een veel breder publiek als een hapklare brok heeft durven bewerken. Daartegenover worden ook onbekende constructies besproken. Zonder hierbij alle veertig artikelen in het jaarboek te noemen, valt daarbij te denken aan het artikel van Ben Kooij, getiteld 'De spouwmuur in oude Nederlandse buitenhuizen; een eerste verkenning van de oudste voorbeelden' of 'Dak met plat van papier; het ontstaan van het platte dak' door Ronald Stenvert. Hierin wordt aangetoond dat bouwhistorie niet ophoudt bij de achttiende eeuw, maar dat ook de jongere bouwkunst behoefte heeft aan bouwhistorisch onderzoek.

Opvallende objecten worden besproken in de artikelen 'De tuinwal op het eiland Texel' van Henk Dijkstra en 'De rijkszaadeest in Stroe; de historie van een uniek industricel monumenten', van de hand van Meta Prins-Schimmel.

Secundaire bronnen, die een directe aanvulling kunnen vormen op de tijdens het bouwhistorisch onderzoek aangetroffen zaken, en deze in een bredere, cultuurhistorische context plaatsen, komen aan de orde in het artikel van Taco Hermans, 'Materiaal en personeel bij het onderhoudswerk van slot Loevestein in de 14de, 15de en 16de eeuw'. Hermans wijst erop hoe belangrijk het is voor bouwhistorici om kennis te nemen van het onderhoud dat al in een vroege periode aan een object is verricht. Vooral bij het nemen van hout- en voegmonsters en het opnemen van baksteenformaten is voorzichtigheid geboden waar het gaat om het trekken van conclusies. Het artikel bewijst dat de bouwhistorie geen eiland is, en dat de samenwerking met andere disciplines vruchtbare resultaten kan opleveren.

Het laatste artikel in de bundel, voordat men in twee artikelen overgaat tot huldiging van de pensionaris, is getiteld 'Authenticiteit en monumentenzorg/monumentenzorg en authenticiteit', door Robert de Jong. Hierin wordt de vraag aan de orde gesteld in hoeverre authenticiteit de essentie uitmaakt (of zou moeten maken) van de monumentenzorg in ons land. Een interessante vraag, die wat de bouwhistorici die in de bundel zijn vertegenwoordigd, gemakkelijk te beantwoorden is: wat niet authentiek is, is niet interessant.

Resumerend kan worden gezegd dat het boek een dwarsdoorsnede vormt van de manier waarop in Nederland met bouwhistorie wordt omgegaan. Zoals dat ook in de praktijk geldt, kan in het boek aanleiding worden gevonden voor discussie over wat wel en wat niet bouwhistorie is. Het scala aan artikelen varieert van zeer technische verhandelingen tot (enkele) bijna kunsthistorische verhalen, die de meeste bouwhistorici onverschillig zullen laten.

Monumenten en bouwhistorie geeft een andere opzet te zien dan het al eerder genoemde *Hausbau in den Niederlanden*. Op het gevaar af appels met peren te gaan vergelijken, lijkt een vergelijking me toch zinvol, temeer daar het boek het enige overzichts-

werk tot nu toe was. Wanneer we *Monumenten en Bouwhistorie* met het genoemde boek vergelijken, zien we dat *Monumenten en Bouwhistorie* zowel een stap verder gaat als een stap terug doet; verder waar het betreft het aandachtsgebied van de bouwhistorie, maar minder ver waar het om overzicht en inzicht gaat. Een veelgehoord argument vanuit de wetenschappelijke (architectuurhistorische) hoek is dat de bouwhistorie niet veel meer doet dan het onderzoeken van losse objecten, maar hier vervolgens niets mee doet. Dit beeld wordt in *Monumenten en Bouwhistorie* gedeeltelijk bevestigd, maar ook wordt in een aantal artikelen een poging gedaan tot synthese, waarin bepaalde verschijnselen (tussenbalkgebinten, gevels op vlucht) in een bredere historische en cultuur-historische context worden geplaatst.

De discussie die hier wordt aangesneden, heeft voor een groot deel te maken met de organisatie van de bouwhistorie in Nederland. Veel artikelen zijn geschreven door particuliere bouwhistorici. De praktijk, die het draagvlak is van het vak, vraagt in het algemeen om documentaties en waardebepalingen, en niet om wetenschappelijke verhalen. Zelfs voor de twee gemeentelijke bouwhistorische diensten die ons land rijk is, is het verrichten van meer wetenschappelijk gericht onderzoek, een luxe.

Wat hieruit echter mag blijken, is dat de bouwhistorie in Nederland (anders bijvoorbeeld dan in Duitsland) nog niet kan voldoen aan de voorwaarden om deel te nemen aan de wetenschappelijke discussie, of sterker nog, zich nog niet weet te profileren als een wetenschappelijke discipline met een eigen methode, hetgeen het vak zeer ten goede zou komen, ook naar een breder publiek. Te vaak wordt aandacht gevraagd voor incidentele vondsten of objecten, waarvan het belang voor een groter geheel niet blijkt. Het boek, voor vakgenoten bijzonder interessant, zal door niet-bouwhistorici al te vaak terzijde worden geschoven als zijnde te technisch en fragmentarisch. Daarom is het jammer dat de discussie over wat de bouwhistorie voor het wetenschappelijk onderzoek in Nederland kan betekenen, nagenoeg ontbreekt. Het onderzoek naar bouwmaterialen, constructieprincipes etc. is in de afgelopen halve eeuw immers voor het grootste deel gegeneerd uit de hoek van de monumentenzorg (denk bijvoorbeeld aan het werk van Berends, Janse en Meischke) en zou daarom in het boek op zijn plaats zijn geweest.

Wat met *Monumenten en bouwhistorie* wel wordt aangegeven, is dat de bouwhistorie een aan belang winnende discipline is, die steeds vaker en op steeds meer gebieden wordt ingezet. De redactie laat zien dat ook in de bouwhistorie gradaties zijn te vinden en dat de bouwhistorie verder gaat dan het meten van kloostermoppen alleen. Voor de historiografie van de bouwhistorie is het jaarboek een mijlpaal. Publicaties zoals deze zijn van essentieel belang voor de groei en emancipatie van het vak. Het is dan ook te hopen dat het niet weer zes jaar zal duren voordat een volgend dergelijk boek zal verschijnen. Voor de positie van het vak zou het een goede zaak zijn, wanneer zo'n boek bij herhaling, wellicht in een vorm van een onafhankelijk bouwhistorisch jaarboek, zou kunnen verschijnen.

K. Emmens e.a. (red.), *Jaarboek Monumentenzorg 1996; Monumenten en Bouwhistorie* (Zwolle/Zeist 1996).

Gabri van Tussenbroek

Recensie De Nederlandse Tegel

Onlangs zag een fraaie en kloeke publikatie over de Nederlandse tegel uit de periode 1570-1930 het licht. Verrassend zijn alleen al de ruim 2.600 haarscherpe zwart-wit illustraties (foto's) die onder meer 850 verschillende ornamenten en 100 randhoeken weergeven, maar ook tableaus in verschillende vormen en afmetingen uit Nederlandse interieurs, tevens bloemendecors, figuurdecors en nog veel meer.

Jan Plus, die ook al publiceerde over Nederlandse tegels in Portugal, kinderspelen op tegels en de historie van tegelfabriek Tichelaar uit Makkum, en zeer indringend (tweetalig) schreef over vormgeving en inhoud van Bijbeltegels, heeft met zijn nieuwste boek over de Nederlandse tegel toch ongetwijfeld de kroon op het werk gezet.

Iedere all-round bouwhistoricus dient te weten dat tegels naast baksteenformaten, venstervormen, kappen en profileringen een uitstekend aanvullend middel vormen om de bouwgeschiedenis van een bouwwerk tot in alle details te kunnen dateren, ook wat verbouwingen betreft. Vorm en grootte van tegels, al dan niet gepolychromeerd, zeggen ook veel over de bouwheer. Vermeer beeldde al tegels af, die tijdens de laatste grote expositie in het Mauritshuis op verscheidene schilderijen als wandplinten te zien waren. In de editie van "Bouwkundige termen" uit 1986 wordt slechts summier aandacht besteed aan de trefwoorden tegel en tegelvloer (p. 354 en 355). In de nieuwe druk is dit aanzienlijk meer, mede door medewerking van Plus (p. 453-455). Goed is het streven van tegelkenner Plus om eenheid in de tegelterminologie aan te brengen. Ook het technisch proces, glazuurfouten en andere waterswaardigheden passeren ruimschoots de revue in dit boek.

Wie het huis van de auteur in Noordsleen (Dr.) kent, weet dat zijn kennis berust op een jarenlang zorgvuldig bijgehouden documentatie in woord en beeld, opgehoopt in alle kamers van zijn interieur. Bij de kleurenafbeeldingen zijn af en toe complete tegelschouwen (p. 125, 129 en 131) afgebeeld, wat ook belangrijk is voor de kennis van historische interieurs. Belangrijk is ook de prentkunst als bron van veel tegeldecors sinds 1570. In de tweede helft van de vorige eeuw gaven veel modellenboeken de toon aan voor de toen in zwang komende decors. Na 1930 sloten veel tegelfabrieken helaas wegens de slechte conjunctuur en markt hun poorten, behalve illustere firma's

als Tichelaar in Makkum en Westraven in Utrecht, die overeind bleven na de "storm". Dit fantastische boek, dat noodt tot bladeren en vergelijken, en een privé-collectie tegels tot jaartallenboek kan strekken, zal tot in lengte van jaren onmisbaar zijn voor de studie van de traditionele tegelvormen in Nederland. Warm aanbevolen!

J. Pluis, *De Nederlandse tegel, decors en benamingen 1570-1930*, Primavera Pers (Leiden 1997), Fl. 135,- ISBN 90-74310-26-5.

Everhard Jans

Korstmossen en muurbloempjes

G. Bakker en T. Hoekstra (red.), *Het stenen geheugen; 25 jaar archeologie en bouwhistorie in Utrecht* (Utrecht 1997).

H. Boekwijt en R. Glaudemans, 'De Sint-Cathrien te 's-Hertogenbosch; bouwhistorisch onderzoek naar de overblijfselen van de Kruisbroederskapel en de pastorie', *Brabants Heem* 49 (1997), nr. 3, 91-101.

H. Bonke, *De Kleyne Mast van de Hollandse Coopsteden; stadsontwikkeling in Rotterdam 1572-1795*, Amsterdamse historische reeks, kleine serie nr. 32 (Amsterdam 1996).

C.J.B.P. Frank en F.A.C. Haans, *De binnenstad; duizend jaar wonen in Arnhem tussen Singels en Rijn*, Arnhemse Monumentenreeks deel 1 (Utrecht 1996).

E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen; verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, derde, geheel opnieuw bewerkte en vermeerderde druk (Leiden 1997).

J.A. van der Hoeve e.a., *Van klooster-stichting tot Stichting Stadsherstel; historie en bouwhistorie van het complete 'De Reeve'* (Kampen 1996).

Jaarverslag Bureau Monumentenzorg Amsterdam 1996 (Amsterdam z.j. [1997]).

C. Kolman, B. Olde Meierink en R. Stenvert, *Monumenten in Nederland: Noord-Brabant* (Zwolle/Zeist z.j. [1997]).

R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland: Zeeland en Zuid-Holland, architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser* (Zwolle/Amsterdam 1997).

K. Metz, *Architectuurgids Zaltbommel* (Zaltbommel 1997).

Smit, M. en F. van der Pol - *De Susteren van Sanct-Agnetenhuus; de geschiedenis, materiële cultuur en spiritualiteit van het Kamper Agnetenconvent* (Kampen 1997).

Illustratie voorzijde: de bouw van een werfkelder (tek. H. Hundermark, uit: Het stenen geheugen; 25 jaar archeologie en bouwhistorie in Utrecht).